

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻԻ 1—2

ՅՈՒՆՈՒԱՐ—ՓԵՏՐՈՒԱՐ

ԿԲ. ՏԱՐԻ 1948

ԲՆՇԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՅԻ ՄԵՐԻՆ

Մեր այժմեան Պատարագամատոյցը, որ կ'ընծայուի Ս. Աթանասի, ըստ Հ. Յովսէփ Գաթրճեանի ըննական ուսումնասիրութեան¹ Ս. Գրիգոր Նազիանդացւոյն վերադրելու է: Եւ իրապէս Ս. Ոսկերեանի մը կեղծ անունով տակաւին այսօր գործածութեան մէջ կողմ թիւզանդական Պատարագամատոյցին հետ մերինը շատ տեղ բնագործէն կը համընթանայ: Այս պարագան արդէն ենթադրելու տայ թէ մեր Պատարագամատոյցը տասնեակ դարերու ընթացքին կրած ըլլալու է որոշ փոփոխութիւններ: Ծանօթ է արդէն թէ Գրիգոր Վկայասէր եւ Ս. Ներսէս Լամբրոնացի աշխատած են զարգացնել զայն «բիւզանդական պերճութիւններով» զգեստաւորելով: Այս ձեռնարկին շարժառիթը կ'արտայայտէ Հ. Գաթրճեան հետեւեալ կերպով². «Բնոյ մասին եպիսկոպոսի ձանձրութիւնն ի նախնեաց տրուած եւ ընդունուած ձեւերուն, մանաւանդ թիւ իմացումն հրամանական (dogmatique) վարդապետութեանց, առերեւոյթ պերճութիւն Բիւզանդեան պատարագին՝ ածին զմերինները Բիւզանդեան կարկատանաց»: Եւ ստուգիւ «հնագոյն պատարագները դո՞ւ պատերազմող նկարագիր մ'ունէին, մասնաւորապէս Բարսղինը, որ արիոսեան ըմբռնմանց դէմ գէնք մըն էր. եւ Գր. Նազիանդացւոյնը, որ մարդեղութեան մոլորութեանց դէմ զինեալ էր», որոնք այլ եւս Հայու սրտին չէին խօսիր: Մինչ Բիւզանդեան պատարագն ուրիշ տրամադրութիւն մը կը ստեղծէր իր ողորկութեամբ. խունկ մատուցանել, սրբասացութիւն, սաղմոսներ — խաղաղական կերպարանք մը կու տային. աղօթքները պատարագի սրբութեան արժանաւորութեան շուրջը կը դառնային: Այս ըմբռնումով «նախնական Խորովեան կամ Աթա-

նասի, բնագիրն, որ դարերէ ի վեր գործածութեան մէջ էր Հայոց քով, առաւ վերջնականապէս բիւզանդեան նկարագիր՝ անթիւնոր յաւելուածներ ընդունելով, եւ քիչ շատ փոփոխութեամբ յանդելով ի վերջոյ մեր Սովորականին³»: Այս պարագաներուն մէջ հասկանալի են նաեւ այն տարբերակներն ու ձեւերը, որոնք յառաջ եկած են կամ դիտումաւոր փոփոխութիւններով եւ կամ անգիտակից ազաւազումներով. ասոնցմէ մաս մը բնագրին իմաստը կը փոխէ եւ ուրիշներ պարզապէս քերականական սխալ ձեւեր են: Ասոնք իրենց ամբողջութեամբ մեր առաջիկայ ուսումնասիրութեան նիւթ պիտի ըլլան, թէեւ ասոնցմէ մին կամ միւսն անդրադարձութեան առարկայ եղած են արդէն ուրիշներուն:

Նկատենք նախ Հանգանակը: Հայ եկեղեցւոյ մէջ մինչեւ այսօր գործածուած Հանգանակը համարուած է հին դարերէ ի վեր Նիկիական կամ Նիկիական-Կոստանդինուպոլսոյ: Սակայն այս հանգանակներու հարեւանցի համեմատութիւնն իսկ կը ցուցնէ ոչ աննշան տարբերութիւններ ու խտտորումներ, որոնք «հայ սուրբ Հայրերու⁴» կողմէն կատարուած յաւելումներ ըմբռնուած էին: Վերջապէս Հ. Յ. Գաթրճեանի ուրիշ մէկ ըննական աշխատասիրութիւնն յունարէն բնագրերու համեմատութեամբ⁵ երեւան բերաւ իբր մեր Հանգանակին հեղինակ՝ Ս. Աթանաս եւ յօրինման ժամանակը 362—371 եւ ըստ այսմ անուանելու է զայն Նիկիական-Աթանասեան չչփոխելու համար ուրիշ

³ Անդ, էջ 508:

⁴ Հմմտ. Հ. Իգ. Փափագեան, Հանգանակ հաւատոյ: Վենետիկ 1807, էջ 92, 94 եւն:

⁵ Հանգանակ հաւատոյ, որով վարի Հայաստանայց եկեղեցի: Վիեննա 1891, էջ 34 յջ. հմմտ. նաեւ Սրբ. Պատարագամատոյցը, էջ 308 եւն: Բուն Նիկիական-Կոստանդինուպոլսոյ ըստած հանգանակի յուն. բնագիրը հայ. թարգմանութեամբ տե՛ս առ Գաթրճեան, Հանգանակ, էջ 28 յջ. եւ յուն. ու ըստ. առ Denzinger-Umberg, Enchiridion Symbolorum, Friburgi Brisgoviae 1937, n. 86, pp 41—42, իսկ նիկիականին յուն. բնագիրը ըստ. թարգմանութեամբ անդ, Թ. 54, էջ 29—30:

¹ Սրբազան Պատարագամատոյցը Հայոց, հրատ. Հ. Յ. Տաշեան: Վիեննա 1897, էջ 217 յջ., 319—340:

² Անդ, էջ 501:

Հանգանակի մը հետ, որ Աթանասեան կ'ըսուի եւ կը սկսի այսպէս. «Որ ոք կամեցի փրկելը»:

1. «Ծնեալն յԱստուծոյ Հօրէ միածին նախ քան գամեկայն յաւիտեանս»: Ընդգծուած մասը Բարսեղեան սրբագրութիւնէն է, մինչ հայ բոլոր ձեռագիրներն, ինչպէս եւ մեր մատենագրանի թ. 999 ձեռագիր ժամագիրքը ժ. Դ. դարէն եւ բոլոր տարգիրները — դուրս հանելով բնականաբար 1677ին Հոսմ կատարուած տպագրութիւնը Բարսեղեան սրբագրութեանց հիման վրայ եւ այս հրատարակութեանէն կախում ունեցողները — կը կարգան ըստ յոյն սկզբնագրին «... միածին, այսինքն յէութեմէ Հօր»: Այս բնուածը կ'արժէ նաեւ յաջորդին համար:

2. «Նոյն ինքն համագոյակից Հօր»: Նմանապէս Բարսեղեան սրբագրութիւններէն մին, մինչ բոլոր ձեռագիրներն ըստ յոյն բնագրին կը կարգան «նոյն ինքն ի բնութեմէ Հօր»: Սակայն ինչպէս է. եւ Ը. դարու մատենագիրներէն յայտնի է, այս թարգմանութեան սկզբնական ընթերցումն եղած է «նայնբնութիւն Հօր», ուստի ածական անուն մը, ճիշդ թարգմանութիւնն homoousion Նիկիական հանգանակին բացատրութեան:

3. «Ծնաւ կատարելապէս ի Մարիամայ սրբոյ Կուսէն Հոգւովն սրբով, որով էտ մարմին, հոգի եւ միտս...»: 2° վ կը յարարէ այս «որով»ը: Գր. Փէլտրմարձեան⁶ կը պատասխանէ. «Որովն յարարէ եւ ցուցանէ զՀոգին սուրբ», իսկ նորագոյն թարգմանութիւններու համաձայն Ս. Կոյսը: Այս անորոշութիւնը պիտի պարզուէր, եթէ Հ. Գաթրճեանի⁷ հետ «որով»ը կարգային «որ եւ (էտ) մարմին...», ինչպէս ունի Ներսէս Գ. Շինոզ կաթողիկոսին վերագրուած թուղթն առ Կոստանդ կայսր Յունաց իրեն կցողը «Նիկիական ժողովոյն» հանդանակին մէջ⁸: Յոյն բնագրին համապատասխանող «որ եւ»ին համազօր է անտարակոյս Ներսէս Բ. կաթողիկոսի (547—557) նամակին հետեւեալ տեղիքը. «Եւ մարդացաւ կա-

տարելապէս, մինչ էտ ի կուսէն մարմին ճշմարիտ»:

4. «Ի Մարիամայ սրբոյ կուսէն»: Յոյն բնագրին ունի «x Marias τῆς ἀειπαρθένου, այսինքն «Ի Մարիամայ միշտ կուսէն», որ վարդապետական տեսակէտէ աւելի մեծ նշանակութիւն ունի քան «սուրբ» մակդիրը՝ շեշտելով Աստուածածնի մշտնջենաւոր կուսութիւնը: Բնականաբար անկարելի է որ հայ թարգմանիչը ձեռն կարդացած ըլլայ αἰ(ν) եւ կամ իր յոյն օրինակն իրապէս վերջին տարբերակը ներկայացնէր: Սակայն առ նուազն է. դարու սկիզբները ծագում ունեցող դաւանարանական թղթերուն մէջ կը կարդանք երեք անգամ «Ի միշտ կուսէն». այսպէս Սորմէն (Սուրէն) ստրատելատի թուղթին մէջ առ Վրթանէս Գերթող. «մարմնացաւ, մարդացաւ ի սուրբ եւ յԱստուածածին ի միշտ կուսէն Մարիամայ»⁹ եւ վերջնոյս պատասխանին մէջ երկու անգամ. «մարդացեալն յԱստուածածին ի միշտ կուսէն Մարիամայ» եւ «դնոյն մարմնացեալ ի Մարիամայ միշտ կուսէն»¹⁰: Ուստի հաւանական է որ մեր հանգանակին հնագոյն ձեռագիրներն ալ յոյնին հետ «Ի Մարիամայ միշտ կուսէն» կը կարդային:

5. «Եւ գամեկայն որ ինչ է ի մարդ ճշմարտապէս եւ ոչ կարծեօք»: Յոյն բնագրին մէջ «Ի մարդ»էն ետքն անմիջապէս կ'աւելցուի՝ առանց մեղաց, ասիկա հայ գրչագիրներու մէջ դեռ երեւան չելաւ. սակայն Լամբրոնացին ճիշդ այս տեղը կը յարէ կամ կը կարդայ՝ բաց ի մեղաց¹² (χωρίς ἁμαρτίας):

6. «Չարչարեալ, խաչեալ, թաղեալ»: Յոյն սկզբնագիրը «չարչարեալ»էն ետքն անմիջապէս կը յարէ՝ այս ինքն. որովհետեւ հոս ալ Նիկիոյ հանգանակին «չարչարեալ»ին վրայ յաւելուած կամ մեկնութիւն մը կու գայ՝ «խաչեալ, թաղեալ» բառերով, որոնք Նիկիականին մէջ չկան: Հոս սակայն ընտրել հայ ձեռագիրներ¹³, ինչպէս եւ մեր մատենագրանի թ. 999 ձեռագիրը, սոյն «այս ինքն» պահած են:

7. «Քարոզեաց զառաքեալն եւ բնակեցաւ ի սուրբան»: Այսպէս բոլոր տպագրութիւնները: Սակայն սակաւ չեն նաեւ այն ձեռագիր օրինակներն, որոնք յոյն բնագրին հա-

⁶ Լուսաշաբղ, Կ. Պոլիս 1848, էջ 50:
⁷ Անդ, էջ 12:
⁸ Առ Սերէոսի, տպ. Պետերբուրգ 1879:

⁹ Գիրք թղթոց, Թիֆլիս 1901, էջ 56:
¹⁰ Գիրք թղթոց, էջ 91:
¹¹ Անդ, էջ 95:
¹² Տե՛ս Գաթրճեան, Հանգանակ, էջ 12:
¹³ Գաթրճեան, անդ, էջ 13:

737-71

մաձայն կը կարգան «յառաքեալն», ինչպէս կարդացած են Ներսէս Շինոզ¹⁴ եւ Ն. Լամբրոնացի Պատարագամտոյցին մէջ¹⁵: Հ. Փափաղեան¹⁶ անդրադառնալէն յետոյ թէ «քանի մը ձեռագիր օրինակներու մէջ կը գրուի «քարոզեաց յառաքեալն», կ'աւելցնէ. «Որով պիտի իմացուի թէ Հոգին սուրբ Պենտեկոստէին օրը՝ երբ որ իջաւ վերնատունը առաքելոց վրայ, քարոզեց անոնց. այսինքն՝ մտքերնին լուսաւորեց, որ իմանան Քրիստոսի անօրէնութեան խորհուրդները»: Նոյնպէս Փէլտրմարձեան¹⁷, որ կը հաւատարմէ թէ «օրինակն մեր ընդ այլոց հին եւ նոր օրինակաց ընթեռնու յառաքեալն», Պենտեկոստէի օրուան կը կապէ ըսելով. «Որպէս Հոգին սուրբ էր՝ որ էջ աղանակերս ի Յորդանան ի վկայութիւն աստուածութեանն Քրիստոսի, նոյն Հոգին էր՝ որ էջ հրեղէն լեզուօք ի վերնատունն քարոզել յառաքեալն, եւ ծանուցանել նոցա զգաղտնի խորհուրդս հաւատոցն Քրիստոսի»: Այս երկու մեկնութիւններն ալ «յառաքեալն» տրական իմաստով կ'ըմբռնեն, ինչպէս է բառացի յունարէնը ἀποστολῶν, ¹⁸ մինչ համադիր երրորդ հանգանակը (Եպիփանի) կը կարդայ λαλοῦν ἐν ἀποστολῶν, այսինքն «խօսելով յառաքեալն» կամ «առաքելով»:
Կարապետ Վրդ. Տէր Մկրտչեան¹⁹, որ միակ ուղիղ ընթերցումը կը համարի «յառաքեալն» եւ ոչ թէ «զառաքեալն», յունարէնի այս կրկին ձեւերու դիմաց մեր «յառաքեալն» ձեւը կը պարզէ ըսելով. «Հայերէնի յառաքեալն բառը երկու իմաստով եւս թարգմանել կարելի է. կամ իրրեւ նախդրի տրական, ինչպէս օր. Փէլտրմարձեան (վերոյիշեալ տեղիքը յառաջ բերելով). կամ իրրեւ ներգոյական, որ Լամբրոնացին գործիականի վերածելով մեկնում է. Ձի քարոզեաց նա առաքելովքն յորոս աշխարհի»²⁰: Վերջապէս մեր մատենագրանի

թ. 892 ձեռագիր պատարագամտոյցը, զոր 1334ին Սիս գրուած ձեռագրի մը վրայէն արտագրած եւ 1911ին Մխիթարեան մատենադարանին նուիրած է Սահակ Բ. կաթողիկոս Սաղայեան, կը կարդայ «քարոզեաց յառաքեալն». կ'երեւի աղբուած է Լամբրոնացոյն վերոյիշեալ տեղիքին «քարոզեաց» ձեւէն պահելով սակայն «յառաքեալն» ընթերցումն, որ բնականաբար «առաքելովք» հասկնալու է: Սակայն նախ այն սխալ ընթերցումը՝ «զառաքեալն» — շատերէն Քրիստոսի վրայ փոխանցուած Յորդանանի նախընթաց յիշատակութեամբ, որ բաւական հնութիւն ունենալ կը թուի ենթադրելով քանի մը տուեալներու ուղիղ ընթերցումը, չիրցաւ անմիջապէս «քարոզեաց յառաքեալն» փոխանակել. այլ նախ եղաւ «քարոզեաց զառաքեալն», ինչպէս ունին շատ ձեռագիրներ, որ այս տեղ իմաստ մը չտարուն համար փոխուեցաւ եղաւ «քարոզեաց զառաքեալն» եւ այսպէս կը գործածուի հիմայ ամէն տեղ: Սակայն մի միայն ուղիղ եւ հարգատ րնթերցումն է «քարոզեաց յառաքեալն» թէ՛ բանասիրական տեսակէտէ, ինչպէս մինչեւ հիմայ ըսուածներէն կը հետեւի, եւ թէ՛ աստուածաբանական տեսակէտէ անյիշատակ չձգելու համար Հոգւոյն սրբոյ գործունէութիւնն Աւետարանի քարոզութեան ժամանակ — միտքը լուսաւորելով եւ սիրտը կազմելով. մինչ «քարոզեաց զառաքեալն» իմաստով մը աւելաբանութիւն է, որ արդէն կը հասկցուի «որ էջն ի Յորդանան» նախընթաց խօսքով, մանաւանդ որ հոս Յորդանան երեւնալէն մինչեւ յաջորդ «բնակեցաւ ի սուրբան» կը մնայ պարզապէս անձրպէս մը այսպիսի մեծ ուստում մը կատարելով: Իսկ «քարոզեաց յառաքեալն» խօսքով է որ Հոգւոյն սրբոյ գործունէութիւնը կարգաւ ու լրիւ բացատրուած կ'ըլլայ:

Եթէ Հ. Գաթրճեանի²¹ յառաջ բերած երեք տեսակ հանգանակներն իրենց յոյն սկզբնագրին հետ համեմատենք, կը տեսնենք թէ նախնական էր Նիկիական-Կոստանդինոպոլսականը, զոր պահած են Եպիփան, Կիլ-

¹⁴ Առ Սերէոսի, էջ 129:
¹⁵ Վենետ. 1847, էջ 209:
¹⁶ Անդ, էջ 232:
¹⁷ Անդ, էջ 125 յլ.:
¹⁸ Տե՛ս Գաթրճեան, Հանգանակ, էջ 30—31: Այս Եպիփանեան հանգանակին յուն. բնագիրը լատ. թարգմանութեամբ տե՛ս նաեւ առ Denzinger-Umberg, անդ, թ. 13—14, էջ 10—12:
¹⁹ «Քարոզեաց յառաքեալն» եւ «Յոյս յարութեան»: Արարատ 1902, էջ 113—120:
²⁰ Անդ, էջ 116: Տէր Մկրտչեանի հակառակ կ'եւլէ Յուսիկ Եպ. Մովսիսեան (անդ, էջ 242—245) սխալ ընթերցումը պաշտպանելով, սակայն առանց նոր պատճառի աւանդութեամբ երանք պարզապէս պահելու դիտումով: «Յառաքեալն» ընթերցումին կողմը կ'արտայայտուին նաեւ «Լոյս» յարաբարները 1906,

էջ 70—72 («Լոյսի յուսարանութիւնները») եւ Հ. Ե. Փէլիկեան, «Հայագիտական հասկարդ» — Գ. «Յառաքեալն» թէ զառաքեալն». «Բաղմալէս», 1927, էջ 55—57: Վերջապէս Հ. Վ. Հացունիի հրատարակած Պատարագամտոյցին մէջ (Վենետիկ 1936, էջ 48) աստուած է արդէն «յառաքեալն» ուղիղ ընթերցումը:
²¹ Հանգանակ, էջ 28—31. տե՛ս եւ Denzinger-Umberg, անդ, էջ 40:

րեղ Երուսաղեմացի եւ այլք: «Որ խօսեցաւ մարգարէիւք» (= ի մարգարէս) այս տեղիքն ազա ընդարձակուած է. «որ խօսեցաւ յօրէնս եւ ի մարգարէս եւ յառաքեալսն» (Ագաթ. 474). Բ. եւ Գ. բնագիրներու մէջ կրած է նոր յաւելուածներ. «Որ խօսեցաւ յօրէնս եւ ի մարգարէս եւ յառաքեալսն, էջ ի Յարդանան, քարոզեաց յառաքեալսն (յն. տր. առաքելոց եւ այն առանց յօրի, նախնականը թերեւս en apostolois, ինչպէս ունի հայն), բնակեցաւ ի սուրբսն (յն. ի սուրբս)»: Գ. բնագիրն է «որ խօսեցաւ յօրէնս եւ քարոզեաց ի մարգարէս (յն. յօրով) եւ էջ ի Յարդանան, խօսելով (= խօսի) յառաքեալսն (յն. առանց յօրի), բնակելով (= բնակէ) ի սուրբսն» (յն. առանց յօրի): Բնագիրներու այս համեմատութենէն բացայայտ կը տեսնուի թէ Բ. եւ Գ. բնագիրներու մէջ «յառաքեալսն» (կամ «առաքելոց») պարզապէս տեղափոխութիւն կրած է եւ կը մնայ սակայն իմաստով նոյն նախնական «մարգարէիւք» ընթերցուածին հետ իբրեւ լրացուած բնագիր. ուստի «խօսեցաւ» կամ «քարոզեաց ի ձեռն (dia) մարգարէից եւ առաքելոց» կամ «մարգարէիւք եւ առաքելովք» եւ կամ «ի մարգարէս եւ յառաքեալս»:

8. «Եւ բնակեցաւ²² ի սուրբսն (յն. ի սուրբս)»: Յունարէն սկզբնագիրն, որ ասոր նախընթաց մասն ընդունելութիւն անցեալով արտայայտած էր, հոս ընդունելութիւն ներկայ (oikoūn) այսինքն «որ բնակէ» կը գործածէ: Սկզբնագրիս այս ձեւը նախընթացի է, որովհետեւ Հոգւոյն սրբոյ իւրայատուկ մէկ գործունէութեան տեսականութիւնը կը ցուցնէ, գործունէութեան մը, որ կապուած է որոշ ժամանակամիջոցի մը հետ եւ այս պատճառաւ ալ աւելի իմաստնալից է եւ համապատասխան այս ըմբռնումին յուն. «ի սուրբս» ընդհանուր ձեւն առանց յօրի, ինչպէս ունի նաեւ մեր մատենագրանի Թ. 333 ձեռագիրը: Կը տեսնուի որ հայն ազգուեր է նախորդ կատարեալի ձեւէն «որ խօսեցաւ... էջն ի... քարոզեաց... եւ բնակեցաւ ի սուրբսն» եւ այսպէս «եւ»ով անձկօրէն նախորդին հետ կապած է առանց անդրադառնալու, որ նախընթացներն իբրեւ պատմական դէպքեր կատարեալ ըլլալու են, բայց ոչ վերջին խօսքն, որ տակաւին տեւող գործողութիւն մը կը բացատրէ, հետեւաբար չի

²² Մեր մատենագրանի Թ. 999 ձեռագիրը կը կարդայ «բնակեաց», որ աւելի բնորոշ ձեւ է:

կրնար ըլլալ «եւ բնակեցաւ ի սուրբսն», այլ «բնակէ ի սուրբս»:

9. «Հաւատամք եւ ի մի միայն, ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցի»: Հ. Փափագեան²³ արդէն դիտած էր որ քանի մը ձեռագիրներու մէջ հոս այսպէս գրուած է. «Հաւատամք եւ յայս մի միայն ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցի»: Եւ ստուգելու այսպէս իսկ կը պահանջէ յոյն բնագիրը²⁴: Սակայն սոյն «յայս»ը ձեռագիրներու մէջ դանդաւան շիջութեան հանդիպած եւ այլափոխութիւն կրած է. հասարակօրէն իրմէ հոքն եկած «մի»ին հետ խառնուելով՝ եղած է այսմ կամ յայսմիկ կամ իրեն յ նախընթաց իրմէ նախընթաց «Հաւատամք» բառին հետ ձուլելով՝ եղած է Հաւատայ այսմ եւ կամ ի յայս միայն՝ զեղչելով մին, կամ բոլորովին մի միայնը խափանելով՝ յայս ընդհանրական: Մեր Մատ. Թ. 999 եւ 892 ձեռագիրները կը կարդան. «Հաւատամք եւ յայս միայն...»: Այսպէս դէմքը փոխուած եւ հրամայական երկրորդ դէմքի անցած է 1248ին գրուած Ս. Ղազարի երկաթագիր ԺԲ. Ժամագրին այս տեղիքն. «Հաւատա այսմ միայն ընդհանրական...»: Ծիշգ այսպիսի վերիպակ ունեցող ընթերցուածով եղած է այն հայ բնագիրը, որմէ Միսիթար կաթողիկոսի օրով լատին թարգմանութիւն մը կատարուած է. Credit in his sola universalis et apostolica Ecclesia²⁵. Համեմատաբար մեր մատենագրանի Թ. 999 եւ 892 ձեռագիրներն ընտրներէն են, որոնք կը կարդան. «Հաւատամք եւ յայս միայն...» զեղչելով պարզապէս մի բառը:

10. «Ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն, ի քառութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց»: Այսպէս է հասարակ ընթերցուածը, որուն համեմատ են ոչ սակաւաթիւ ձեռագիրներ, ինչպէս եւ Ներսէս Շինողի եւ Լամբրոնացւոյ օրինակները: Սակայն յոյն բնագիրը կ'ըսէ. «Ի մի մկրտութիւն եւ թողութեան մեղաց²⁶»: Եւ իրապէս Ս. Ղազարի վերոյիշեալ ձեռագրին մէջ առաջին ձեռքով գրուած է «ի մի մկրտութիւն ապաշխարութեան», ապա երկրորդ գրչէ մը՝ «ապաշխարութեան» բառը փոխուած է «յապաշխարութեան»:

²³ Անդ, էջ 248:
²⁴ Πιστευομεν εις μιαν μονην ταυτην καθολικην...
²⁵ Տե՛ս Գաթրճեան, Հանգանակ, էջ 15 յԷ.:
²⁶ Εις εν βαπτισμα μετανοιας και αφεσεως αμαρτιων.

թիւն»ի: Նաեւ Սիսի ժողովին հայերէն օրինակն ալ յունականին համեմատ էր. վասն զի լատին թարգմանութեան մէջ կը կարդանք. In unum baptisma poenitentiae. նոյնպէս «ի մի մկրտութիւն ապաշխարութեան» ունի նաեւ Ս. Սահակի թողթի սու Պրոկղ քաղելով Եւազր վանականէն²⁷:

Կան ձեռագիրներ, ինչպէս օրինակի համար մեր մատենագրանի Թ. 999 Ժամագիրըն, որոնց մէջ կը կարդացուի. «Ի մի մկրտութիւն ապաշխարութեան», որ անտարակոյս իմաստէ դուրի է, սակայն բնորոշ օրինակ մըն է թէ ինչպէս հին ձեւը քակուելով՝ մեղմով նոր ձեւին սկիզբ եղած է նախընթաց մը աւելցնելով. «Ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն»: «Կիւրղի քով, կ'ըսէ Հ. Գաթրճեան²⁸, Երուսաղեմացի հանգանակը կ'ըսէ. «Ի մի մկրտութիւն ապաշխարութեան ի թողութիւն մեղաց, Դժուարաւ կրնայ ըլլալ որ հայ բնագիրն՝ ինչպէս նաեւ յոյնը, սկզբնաբար անանկ եղած չըլլայ յայսմ մասին, ինչպէս Կիւրեղ իրենին մէջ կը կարդայ. սակայն անցմամբ ժամանակաց անամբողջ ասութիւնը կէտերով (գոնէ հայերէնի մէջ) երեք կտոր եղաւ, այս ինքն «ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն, ի թողութիւն մեղաց», նոյն իսկ «եւ, շաղկապին պակիւր երկրորդ եւ երրորդ անգամին մէջ՝ ըսածներնու աւելի եւս հաստատութիւն տալ կ'երեւայ»: Նաեւ Ս. Գրքի տեղիքները «մկրտութիւն ապաշխարութեան» եւ «մկրտութեան... ի թողութիւն մեղաց» (Գործք Առ. ԺԹ, 4 եւ Բ, 38) կը հաւաստեն ըսուածները:

11. «Ի յարութիւն մեռելոց, ի դատաստանս յաւիտեանց հոգւոց եւ մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից եւ ի կեանս յաւիտեանս»: Յոյն բնագիրը չունի «ի յարութիւն մեռելոց». իսկ εις χριστον αιωνιον ին աւելի համապատասխան է ինչ ինչ ձեռագիրներու հետ նաեւ մեր մատենագրանի Թ. 999ի եւ 892ի «ի դատաստանս յաւիտեանս» ընթերցուածը:

12. «Իսկ որք ասենն՝ էր երբեմն, յորժամ ոչ էր Որդի, կամ էր երբեմն, յորժամ

²⁷ Մովսէսը Հայկականք, Բ., Վենետ. 1853, էջ 140: Վիենն. Միսիթ. Մատեն. ձեռ. Թ. 235 եւ 276-տե՛ս Տաշեան, Ցուցակ, էջ 614 եւ 696 եւ Գաթրճեան, Հանգանակ, էջ 21 յԷ.:
²⁸ Հանգանակ, էջ 16, ուր տպուած է «ի մկրտութեան ապաշխարութեան...», զոր տպագրութեան սխալ համարելով ուղղեցինք բոս բնագրին (Կրչումն Բնագրութեան, Վիեննա 1832, էջ 416), անդ, էջ 33: Յոյն բնագիրն է. Εις εν βαπτισμα μετανοιας εις αφεσιν αμαρτιων.

ոչ էր սուրբ Հոգին: Կամ թէ յոչէից եղեն, կամ յայլմէ էութենէ ասեն լինել զՈրդին Աստուծոյ, եւ կամ զսուրբ Հոգին»: Այստեղ 11 ձեռագիր Պատարագամտոյց եւ 8 ձեռագիր Կարգ դպրութեան կը կարդան «յայլմէ էութենէ եւ ի գոյութենէ», որ բոլորովին համապատասխան է յոյն բնագրին²⁹ եւ ունի որոշ հնութիւն մը գտնուելով Ներսէս Շինողի վերագրուած թղթին եւ յարակից Հանգանակին³⁰ մէջ: Այժմեան տղազրութեանց մէջ սակայն երկուքէն վերջինը դուրս հանուած է: Հետաքրքրական է նաեւ մեր մատենագրանի Թ. 999 ձեռագրին ընթերցուածը. «Կամ յայլմէ էութենէ կամ ի գոյութենէ ասեն լինել գանեղ Որդ(ւ)ոյն Աստուծոյ կամ զսուրբ Հոգ(ւ)ոյն». թէեւ քանի մը ձեռագիրներ ըստ Հ. Գաթրճեանի Սրբ. Պատարագամտոյցի համեմատութեան ունին «զանեղ» բառը, ինչպէս եւ մեր մատենագրանի Թ. 892 ձեռագիրը, բայց ոչ մէկ ձեռագիր պատմական հոլովը:

13. «Չայնպիսին նոյովէ կաթողիկէ եւ առաքելական եկեղեցի»: Քանի մը ձեռագիրներ, ինչպէս եւ մեր մատենագրանի Թ. 999, կը կարդան «չայնպիսի ասացողան», չկայ ուրիշ կական տարբերակ մը: Սակայն հայերէն արդի բնագիրը կը ցուցնէ մեծ թերոյթ մը: Յոյնը կ'ըսէ. «Չայնպիսին նոյովմք, քանզի նգովէ զնոսա կաթողիկէ մայր մեր եւ առաքելական եկեղեցի: Եւ նգովմք գամենսին՝ որ ոչն խոստովանին գյարութիւն մարմնոյ, եւ գամենայն երբանուած, այսինքն գայնոսիկ՝ որ չենն ի հաւատոց աստի յայսմանէ սուրբ եւ միայնոյ կաթողիկէ եկեղեցւոյ»: Այս թերին, որ կարելի չէ թարգմանչին զանցառութեան վերագրել, անհնար է ծանօթ ձեռագիրներէն լեցնել: Սակայն Ներսէս Շինողի վերագրուած վերոյիշեալ թողթը պահած է մեղի այս պակասէն մաս մը. հոն կը կարդանք. «Չայնպիսին նոյովմք, զի եւ զնոսա նոյովէ կաթողիկէ»: «Մնացած մասն ալ, կ'ըսէ Հ. Գաթրճեան³¹, բաւական կտորուանք կը գտնենք Լամբրոնացւոյն քով իր հանգանակի Մեկնութեանը մէջ, երբ որ ընդարձակ մեկնաբանութեամբ մը սա խօսքերը կը գրէ նոյնին վերջերք. «Իսկ նոքա ոչք այլայլելի կամ փոփոխելի դմի եւ զրնութեամբ բարի աստուածութիւն ա-

²⁹ "H εις ετέρας υποστάσεως η ομοίας
³⁰ Առ Սերէսի, էջ 129:
³¹ Հանգանակ, էջ 18:

